CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE BOXTEL

cultuurhistorische inventarisatie provincie Noord-Brabant

gemeente Boxtel

INHOUD

1. Woord vooraf
2. Criteria
3. Werkwijze
4. Historische karakteristiek van Boxtel
   Landschap
   Nederzettingen
   Bebouwing en groenelementen
5. Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen
6. Literatuurlijst
7. Foto-overzicht
8. Kaart gemeente Boxtel (bijlage).

1. WOORD VOORAF

Dit overzicht van cultuurhistorisch waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de gemeente Boxtel, maakt deel uit van een -per gemeente opgezette- en zo "compleet" mogelijke inventarisatie in de provincie Noord-Brabant.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabants cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht dringend noodzakelijk gemaakt. Te meer omdat deze veranderingen steeds duidelijker kenmerken lijken te vertonen van een massaal afbrokkelingsproces, waarbij veel van wat als karakteristiek- Brabants mag gelden, voorgoed uit het beeld van stad en land dreigt te verdwijnen. Een ontwikkeling, die naar het oordeel van het bestuur van de provincie Noord- Brabant indruist tegen de in brede kring ondersteunde opvatting, dat elementen uit het verleden essentieel zijn voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

In weerwil hiervan is deze rapportage niet op de eerste plaats bedoeld als een "document humain", ofschoon bekommernis om de toekomst van Brabants verleden het eigenlijke doel van deze uitgave licht dreigt te overstemmen. Dat doel is: het op systematische wijze -aan de hand van een aantal welomschreven criteria- optekenen van wat er in Brabant aan cultuurhistorisch waardevolle objecten aanwezig is, om op grond daarvan de prioriteiten te kunnen bepalen voor een effectief en samenhangend provinciaal monumentenbeleid.
De hier voor u liggende inventarisatie vertegenwoordigt letterlijk een serie momentopnames. Reden waarom de samenstellers het woord "compleet" in de inleidende zin van aanhalingstekens hebben voorzien. Niet zozeer omdat zij zich bij hun rapportage uitdrukkelijk ontslagen wilden zien van de pretentie van volledigheid. Zo'n pretentie zou, alleen al gelet op de betrekkelijkheid van het begrip "cultuurhistorisch waardevol", niet reëel zijn.
Veeleer weerspiegelt deze schrijfwijze hun vrees dat, als het afbrokkelingsproces in het huidige, genadeloze tempo doorzet, ook een aantal van de hier opgenomen gegevens snel door de actualiteit zal zijn achterhaald.

Onderzoek en veldwerk voor de hier gepresenteerde inventarisatie vonden plaats in 1980 en 1981 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO, met tijdelijke medewerking van mevr. M. Rosier, allen werkzaam bij de provincie Noord-Brabant. Wijzigingen die zich na die datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.
Een waardevolle bijdrage is geleverd door de leden van de heemkundige studiekring Boxtel.

's-Hertogenbosch, september 1984

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?
Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het product van een -al dan niet geleidelijke- historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel evenzeer voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.
Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.
De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.
Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

- <u>Architectonische en kunsthistorische criteria</u>

  - het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
  - het object is gaaf qua stijl en detaillering
  - het object vertegenwoordigt een unieke (bouw)techniek, (bouw)type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
  - het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

- <u>Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria</u>

  - het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel

- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

- Sociaal- en cultuurhistorische criteria

  - aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
  - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
  - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudige voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werken, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote -zo niet dominerende- rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Ten slotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

---

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.
Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was daarom voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek. Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.
In verband hiermee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven -zij het dan een redelijk verantwoorde- van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.
Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken.
Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.
En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.
In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat

zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen?
Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?
Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.
Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.
Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamomtrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:
- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)

---

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN BOXTEL.

Landschap

De gemeente Boxtel omvat de kerkdorpen Boxtel, Gemonde (gedeeltelijk, valt tevens onder de gemeenten Sint-Michielsgestel, Schijndel en Sint-Oedenrode) en Lennisheuvel. Daarnaast zijn er nog verscheidene gehuchten.
Boxtel wordt begrenst door de gemeenten Sint-Michielsgestel, Esch, Oisterwijk, Oirschot, Liempde en Sint Oedenrode.
De aard van het landschap en de ligging van de nederzettingen hangen sterk samen met de benedenloop van de Dommel en de er op afvloeiende beken als Essche Stroom en Beerze. De Dommel heeft in hoofdzaak nog een natuurlijk meanderend verloop. Bij Gemonde en Kleinder Liempde zijn enkele afgesneden meanders te vinden.
Tussen Kasteren en Langenberg is een omleidingskanaal gegraven.
De Essche Stroom en de Beerze (met uitzonering van het trajekt door de Kampina) zijn gekanaliseerd. Verscheidene kleine waterloopjes vinden we bij Gemonde, Langenberg, De Roond, Kleiner-Liempde en Lennisheuvel. De beken ten zuiden van Lennisheuvel, zoals de Koevertsche Loop zijn een mooi voorbeeld van een patroon van oorspronkelijke smeltwatergeulen.

Boxtel ligt op ongeveer 6-8 meter N.A.P. De dalen van de Essche Stroom en de Dommel liggen wat lager op ca 5-6,5 meter. Opvallende hoogteverschillen zijn te zien in het Dommeldal tussen Gemonde en Venrode waar de beek diep in het dekzand is ingesleten en oeverwallen zijn ontstaan. Hoger liggen de Kampinase heide op ca 9-11 meter N.A.P. en het gebied bij Kinderbos op ca 9-10 meter. Van zuid naar noord neemt de hoogte binnen de gemeente af van ca 10 naar 6 meter.
De bodem bestaat voornamelijk uit dekzand, plaatselijk met een lemig karakter, dat tijdens en laatste ijstijd (ca. 10.000 jaar geleden) door wind en (smelt)water is afgezet. De Kampina bestaat uit humusarme heidepodzolbodems.
Vooraf op de oeverwallen van de beken liggen oude akkerbodems.

In het landschap binnen de gemeente Boxtel kunnen de volgende elementen onderscheiden worden:

a. De lagere beekoevers van Dommel, Essche Stroom, Beerze en kleinere waterlopen. Bij de Dommel zijn deze gronden vaak met steilranden van de hogere oevers gescheiden. Langs de beken waren vroeger de hooilanden of beemden. Thans zijn het meest graslanden voor de begrazing van het vee. Langs de Essche Stroom en de Beerze is de oorspronkelijke percelering bij de vergravingen in de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig verloren gegaan.
   Op enkele plaatsen vinden we oude graslandbodems met dikke humuslaag, die wijzen op een zeer oude landbouwcultuur.
b. De bebouwde kommen van de kerkdorpen en gehuchten.
   Het patroon van straten, bebouwing en beplanting bepaalt hier het karakter. De grote dorpsuitbreidingen van na de oorlog vonden vooral plaats op de oude akkergronden en na ca. 1975 ook in het beekdal van de Dommel, ten noorden van Kleinder-Liempde.
c. De oude akkerbodems. Grote complexen oude akkergronden liggen langs de Dommel: Gemonde, Munsel, Langenberg en Kleinder Liempde; en langs Essche Stroom en Beerze: Luissel, Tongeren, de Roond en Lennisheuvel. Deze oude akkerbodems, met een humuslaan van 50 cm of meer, zijn ontstaan door eeuwenlange bemesting vanuit de potstal.

Voor een groot deel zijn deze bodems, in verband met modernisering van de bedrijfsvoering, recent omgezet in grasland.

d. Recente ontginningen. In de loop van de tweede helft van de 19e eeuw werden enkele heidegebieden met naaldhout beplant, met name Brede Heide bij Lennisheuvel, Heult en Sparrenrijk. In beperkte mate waren er ook landbouwontginningen. De grootste was die van de Tongerense Heide (Nergena).

e. Het heide en vennengebied van de Kampina, een natuurreservaat van nationale betekenis. In het zuid-oostelijke gedeelte stroomt de Beerze met gespaarde meanders. De heide wordt omgeven door ontginningen van naaldhout.
De Geelders kan gelden als een van de interessantste vochtige loofboscomplexen in Brabant, waar diverse zeldzame planten- en diersoorten voorkomen.

Ondanks recente ontwikkelingen en schaalvergroting zijn er in Boxtel nog zeer opmerkelijke cultuurlandschappen aan te wijzen. Met name kan het schitterende beekdal en akkergebied ten zuiden van Gemonde genoemd worden met zowel geomorfologische als uit oogpunt van nederzettingsgeschiedenis van betekenis is. Daarnaast is er de nederzetting Kleinder Liempde met het kleinschalige landschapspatroon aan de zuidoever van de meanderende Dommel.

Nederzettingen

Van der Aa beschrijft Boxtel in 1840 als "een van de levendigste en fraaiste plaatsen van de Meijerij, waar veel doortogt is" Hij noemt "het fraaie marktplein, de fraaie huizen, logementen en herbergen".
Naast de bebouwingskern van het kerkdorp omvat Boxtel een krans van buurtschappen: Hal, Heult, Selisse, Munsel, Langenberg, Onrooi, Kleinder Liempde, de Roond, Luissel en Nergena. Lennisheuvel is een apart kerkgehucht, terwijl het kerkdorp Gemonde ook onder een drietal buurgemeenten valt.
Langs de Dommel en Essche Stroom liggen verschillende landgoederen: Zegenrode, Venrode, Stapelen, Halsche Barrier en Den Eikenhorst.
Blijkens oude akten en de vele oude akkerbodems moet Boxtel een zeer oude bewoningsplaats zijn.

Op de plaats van een oudere kerk is in de le helft van de 15e eeuw de Sint- Petruskerk gebouwd aanvankelijk als parochiekerk. Later, in 1493 werd ze kapittelkerk. De typerende vorm van de kerkheuvel, met het later gedempte waterloopje er omheen, hangt vermoedelijk samen met het immuniteitskarakter.
Boxtel is tevens een voorbeeld van kasteeldorp, waarvan het laatmiddeleeuwse kasteel Stapelen, met oudere aanleg, nog getuigt.
De reeks van landgoederen langs de benedenloop van de beek, in Den Bosch en Sint-Michielsgestel wordt hier voortgezet met zegenrode, Venrode en Selissen.
De ligging van Boxtel aan de Dommel en tussen Den Bosch en Eindhoven, zal er toe bijgedragen hebben dat zich een handels- en industriefunctie kon ontwikkelen. Ca 1740 wordt de verbinding Den Bosch-Eindhoven via Boxtel aangelegd. In de zestiger jaren van de 19e eeuw komen daarbij de spoorlijnen in de richtingen Tilburg, Eindhoven en Den Bosch.
In de tweede helft van de 19e eeuw en rond de eeuwwisseling maakt Boxtel een aanzienlijke groei door en trekt industrieën en kloosterinstellingen aan (Duinendaal, de la Salle, St. Charles en de Ursulinen). Rond het station ontwikkelde zich een stationswijk en Boxtel groeit vast aan de buurtschap Breukelen.

Van recentere datum is het omleidingskanaal van de Dommel en de aanleg van de E 9 (tussen Eindhoven en Den Bosch) die de oude 18e eeuws route deels overlapt. Het kanaal en de E 9 vormen een sterke barrière tussen de kern van Boxtel en het gebied van Langenberg en Gemonde.
Na de tweede wereldoorlog is Boxtel vooral in noordelijke richting (een ontwikkeling die daarvóór al gaande was) en in oostelijke richting op de voormalige akkergronden uitgebreid. In Onrooi is recent ook in het beekdal van de Dommel gebouwd. Met de funktie van Boxtel als groei- en forensengemeente zal de groei nog verder doorgaan in de richting van Munsel en Tongeren. In de zeventiger jaren is de Stationswijk gesaneerd. Ook aan het Marktplein heeft sloop en schaalvergrotende nieuwbouw plaatsgevonden.
Langs de spoorlijn heeft zich vooral in de jaren zestig en zeventig in zuidoostelijke richting industrie gevestigd.

De oude kern van Boxtel bestaat uit de Markt, Rechterstraat en Kerkheuvel gesitueerd op de oostelijke oeverwal van de Dommel. Hier vinden we ook de oudste huizen die tot de 17e eeuw terug gaan. Kenmerkend voor het huidige beeld van de lintbebouwing zijn de één- en tweelaags panden met nokrichting evenwijdig aan de straat. De latere 18e- en 19e eeuwse uitbreidingen langs Clarissenstraat, Fellenoord, Stationsstraat en dergelijke hebben hetzelfde ruimtelijke beeld.
De structuur van de terpachtige kerkheuvel met de Sint-Petruskerk, waarvan de omgrachting in 1930 is gedempt, is opmerkelijk en uniek voor Brabant.
Rond de kerk staan enkele oude woonhuizen. Markant was hier het inmiddels gesloopte klooster Duinendaal, van 1853 en later, met kapel, school en processiepark. Aan de Markt bevindt zich onder andere het raadhuis (1936), het in opzet 17e eeuwse gasthuis van Magdalena van der Stappen en het in schaal detonerende nieuwe politiebureau, dat achter de oude rooilijn ligt.
Verspreid langs de Dommel is er vanaf het midden van de 19e eeuw fabrieksgebouwing te vinden, waaronder weverijen.
Opmerkelijk is de Baroniestraat met een voor Brabant gave ontwikkeling van woningen en kerkelijke bebouwing van rond de eeuwwisseling.
Markant zijn hier de H. Hartkerk en het Kloostercomplex van de Ursulinen.
Aansluitend op de oude kern zien we de Stationsstraat met 19e eeuwse lintbebouwing en Stationsplein met fraaie stationsgebouw van 1863.
Rond 1950 is het Stationsplein herbouwd, in verband met oorlogsschade, in traditioneel aandoende trant.

Gemonde kan gelden als een oude herdgang met een kerk die op de Hogert (grotendeels onder Sint-Michielsgestel) stond en tot de vroege middeleeuwen terug kan gaan. De huidige dorpskern van Gemonde is ontstaan in 18e en 19e eeuw rond de schuurkerk, heeft de structuur met verspreide eenlaags bebouwing met de noklijn evenwijdig aan de straat en veelvuldig verspringende rooilijn, nog zeer gaaf bewaard. De kern bevat hoofdzakelijk woonhuizen, deels met bedrijfsruimten, en enkele boerderijen. De bocht in de Sint Lambertusstraat is met zijn beplantingen en tuinen, zeer karakteristiek te noemen. De R.K.Kerk, (1926) met pastorie en huize Twijnmeer (begin 19e eeuw) met koetshuis en tuin vallen onder de gemeente Boxtel. Al met al kan Gemonde beschouwd worden als een van de gaafste voorbeelden van 19e eeuwse kerkdorpen in Brabant.
Ten westen en zuidwesten van Gemonde ligt het fraaie geaccidenteerde Dommeldal met oude akkergronden op de hoge oeverwallen en oude meanders. Op de oeverwallen aan de Boomstraat en de Sint Lambertusstraat, liggen verspreide boerderijen, uit de 17e, 18e eeuw en later.

Lennisheuvel is in oorsprong een agrarische nederzetting met verspreide boerderijen. Het grote complex van akkerbodems wijst op hoge ouderdom. Lennisheuvel ligt op de oostoever van de Beerze. Ten oosten loopt evenwijdig aan het gehucht nog een waterloop. In de 19e en begin 20e eeuw is de bebouwing, veelal van niet-agrarische aard sterk toegenomen. In 1926 is de Sint-Theresiakerk gebouwd met pastorie, waardoor het kerkdorpskarakter ontstond. De schildvormige plattegrond van Lennisheuvel is opvallend. De lintbebouwing bestaat uit boerderijen en woonhuizen van de 18e, 19e en begin 20e eeuw.

Ten zuiden van Lennisheuvel ligt Kinderbosch, een buurtschapje van verspreide boerderijen langs de Koevertsche Loop. Juist aan de zuidgrens van het complex oude akkergronden ligt een fraaie hoeve (v.m. kindertehuis) met bijgebouwen en woonhuis met opgaand geboomte van rond het midden van de 19e eeuw.

Aan de westoever van de Beerze of Kleine Aa ligt het buurtschap de Roond bestaande uit verspreide, meest 19e eeuwse boerderijen. Landschappelijk interessant is de aanwezigheid van oude akkerbodems ten noorden grenzend aan de Kleine Aa, en de Kampina ten zuiden met het grote en Kleine Glasven.

De agrarische nederzetting Luissel, op de oever van de Essche Stroom is als struktuur belangwekkend, maar er zijn weinig cultuurhistorisch waardevolle boerderijen bewaard gebleven. Er is een kapel van 1940. De akkerbodems rondom wijzen op een oude ontginningsgeschiedenis van Luissel. Door de aanleg van de spoorlijn Boxtel-Tilburg is er een barrière" ontstaan met de Kampinase heide.

De buurtschap Tongeren met Nergena kan opgeval worden als een zogenaamde kampenontginning ontstaan uit een enkele boerderij waaruit zich een verspreid hoevengebied heeft ontwikkeld. De lange strook oude akkerbodems langs de bochtig verlopende oostoever van de Kleine Aa wijst op hoge ouderdom. Thans liggen de oudste boerderijen, vanaf de 17e eeuw, hierlangs gegroepeerd. Het heidegebied tussen Tongeren en Nergena is de loop van de 19e en 20e eeuw ontgonnen.
Voorbeelden van dergelijke betrekkelijk gave hoeveakkergehuchten beginnen in Brabant steeds zeldzamer te worden.

De buurtschap Hal bestaat uit verspreide boerderijen en de landgoederen Den Eikenhorst en de halse Barrier. De Halse Hoekstraat die wat bochtig verloopt, min of meer evenwijdig aan de Essche Stroom, gaat door een strook oude akkerbodems. Van jongere datum 18e of vroeg 19e eeuws, is het regelmatig verkavelde Wilhelminapark (daarvoor Dommeloord), als voorbeeld voor die tijd belangwekkend. Ook de boerderijen van de aanvang van de ontginning zijn nog aanwezig, al is de onderhoudstoestand slecht. Het er vlakbij gelegen Sparrenrijk is voor een deel uit dezelfde periode. De naaldhoutbeplanting, die in dezelfde strakke percelen is uitgevoerd is van de latere 19e eeuw.
Langs de Bosscheweg ligt het missiehuis St. Charles.

Het kleine gehucht Heult bestaat uit enkele verspreide boerderijen langs een smal langgerekt oud akkergebied enerzijds en vennen met stuifduinen van de landgoederen Venrode en Zegenrode anderzijds.

Het gehucht Selissen is gelegen op de noordoever van de Dommel en bestaat uit een zeer kronkelige wegenstruktuur met verspreide boerderijen en oude akkergronden rondom. De rijksweg Den Bosch-Eindhoven heeft de Heultse Dreef van Selissen afgesneden waarlangs een smalle strook oude akkergronden ligt parallel aan de Dommel. Aan de Heultse Dreef liggen de landgoederen Zegenrode en Venrode met enkele boerderijen. Opmerkelijk is hier de snelle overgang van de akkers naar het reliefrijke bos en vennengebied.

Aan de zuidoever van bovengenoemd Dommelgedeelte liggen de buurtschappen Munsel en Langenberg -gescheiden door de rijksweg en het omleidingskanaal- met oude akkerbodemcomplexen, waterloopjes en verspreide boerderijen. Vooral Munsel met bochtig verlopende wegen heeft verscheidene interessante boerderijen. Het internaat De la Salle grenst aan de zuidoostkant van Munsel. Het gehucht komt door de uitbreidingen van Boxtel enigszins in de verdrukking te liggen.

Klinder-Liempde ligt aan weerszijden van de Eindhovense weg tussen de spoorlijn en de Dommel. De buurtschap omvat een oud kleinschalig cultuurlandschap op de zuidoever van de Dommel en langs kleine zijloopjes. Kleiner-Liempde bestaat uit verspreide boerderijen en landelijke woonhuizen vanaf de 17e eeuw langs bochtig verlopende wegen. Er is een groot complex oude akkerbodems, terwijl langs de Dommel in de lage strook graslanden met Dommelmeanders de vroegere beemden zijn te herkennen. Een opmerkelijke bebouwingsgroep met bedrijven en woonhuizen ligt bij Dommelovergang van de Eindhovense weg.

Bebouwing en groenelementen

Boerderijen

Boxtel geeft een fraai overzicht te zien van boerderijtypen vanaf de 17e eeuw. Lennisheuvel 93 is een 17e eeuwse kortgevelhoeve van topgevel. Kenmerkend is het metselwerk in kruisverband en klezoren van ijselformaat steen. Met de bijbehorende langsdeelschuur, karschop en bakhuis (daterend uit de 18e en 19e eeuw) is het een gaaf complex.
De kortgevelboerderij Boomstraat 12 kan in opzet 17e eeuws zijn blijkens de moerbalken met bewerkte sleutelstukken en kruiskozijnen. Ook Nergena 12, met vele originele details is vermoedelijk uit deze eeuw. Van de 18e eeuw dateert de kleine langgevelboerderij met dwarsdeel Lennisheuvel 60 met het ernaast gelegen bakhuis. Recent is de boerderij echter ingrijpend vernieuwd. Ouder kan zijn St. Lambertusweg nr. 11, een kortgevelboerderij met dwarsdeel. Het woonhuis is driebeukig, de stal en deel zijn tweebeukig. Van de 18e eeuw kunnen nog enkele bijgebouwen zijn zoals de driebeukige langsdeelschuur van Mijlstraat 40 en het bakhuis Selissenweg 5.
Grotendeels vergelijkbaar in bouwwijze zijn de boerderijen van de eerste helft en rond het midden van de 19e eeuw. Voorbeelden zijn Boomstraat 13a van 1841, een kortgevel met dwarsdeel; Eindhovenseweg 47, een geheel onderkelderde T-boerderij met gestucte raamomlijstingen; de monumentale, maar vervallen driebeukige kortgevelboerderijen van Wilhelminapark (Hal) met spitsboogvensters en bijbehorende grote schuren; St. Lambertusweg 48, een kortgevelboerderij met dwarsdeel van 1807 met overstek, in de kern wellicht ouder en Koppenhoefstraat 8 eveneens een kortgevel met dwarsdeel met terugliggende deeldeur en markant gelegen bakhuis.

Kenmerkend voor de boerderijen van vóór het midden van de vorige eeuw is het driebeukige gebint, veelal met dwarsdeel. Soms kan een oorspronkelijke kortgevelboerderij met langsdeel gewijzigd zijn in een langgevelboerderij met dwarsdeel.
In de tweede helft van de 19e eeuw komt het boerderijtype op met balkdragende muren, al komt het driebeukige type nog wel voor. De traditionele potstal verdwijnt langzamerhand. Als voorbeelden noemen we: Selissenweg 5, Hal 17, Bosscheweg 64 (met twee deeldeuren onder korfbogen), Eindhovenseweg 50, Tongeren 17 en Kapelweg 51 met bakhuis. Na ongeveer 1880 doet de machinale baksteen zijn intrede die een aanzienlijke verandering te zien geeft van het uiterlijk van de boerderijen. Tot in de 20e eeuw zien we nog langgevelboerderijen zoals Hooghemertseweg 3 van 1913 en de wat latere Selissenweg 5 met de voor die periode karakteristieke mansardedaken. In de periode tussen de wereldoorlogen wordt, mede door de gewijzigde bedrijfsvoering, steeds meer afgeweken van de traditionele boerderijbouw. Interessante voorbeelden daarvan Mijlstraat 88, Munselseweg 17 (Kleine Aarde) en Eindhovenseweg 36.

Woonhuizen

Van de 17e eeuw treffen we nog een aantal interessante woonhuizen aan. Duinendaal 4 is een onderkelderd eenlaags huis met topgevel. Inwendig zijn de originele balklaag en kapconstructie aanwezig. Mogelijk is het huis van oorsprong bedoeld als brouwerij. Rechterstraat 62 heeft de nok evenwijdig aan de straat. Karakteristiek is de hogere dakvoet aan de voorzijde. Op de in latere tijd bepleisterde voorgevel zijn fraaie smeedijzeren sierankers te zien. Het pand is tweebeukig en heeft een kap met krommerspanten. Vergelijkbaar is Eindhovenseweg 41, de Keulse Kar, dat overigens zeer ingrijpend is gerestaureerd en het 18e eeuwse Eindhovenseweg 14 dat met de schuren een gaaf geheel vormt. De voor het brabantse dorpswoonhuis zo typerende zogenaamde Kampense verdiepingshuis, met alleen aan de voorzijde een verdieping en aan de achterzijde een veel lagere dakvoet, is in ongeschonden staat niet meer herkenbaar. Mogelijk zijn er aan de Markt en aan de Kerkstraat (nr. 5-7?) nog voorbeelden van door latere verbouwingen gewijzigde huizen van dit type. Van de 17e eeuw dagtekent nog het aardige hofje aan de Markt, "het Gasthuis van Magdalena van der Stappen", van 1646 met kruiskozijnen.

Van de 18e eeuw, misschien in oorsprong ouder, is het bekende Kanunnikenhuis, Duinendaal 9, met schilddak. Rechterstraat 52 met inrijpoort onder korfboog is gemetseld van kruisverband met klezoren ijselformaatsteen. Mogelijk zijn een aantal kleinere eenlaags woonhuizen in de Burgakker van de 18e eeuw , nr. 10-12, en Clarissenstraat, 9-11 met in de 19e eeuw bepleisterde gevels. Oirschotseweg 2-3 is een zeer zeldzaam voorbeeld van een tweebeukig dubbelwoonhuis.

Uit het begin en rond het midden van de 19e eeuw zijn vrij veel woonhuizen bewaard gebleven zowel eenlaags als met verdieping en soms met gezwenkte topgevel (zoals bij Bosscheweg 5. We vinden de huizen van deze periode met name in de Rechterstraat, Fellenoord en Kerkstraat. Fellenoord 7-7a is van belang als voorbeeld van een voormalig weverhuis. Duinendaal 2 is een tweelaags pastorie met koetshuis, fraai gedetailleerd met onder meer een kussendeur. De N.H. pastorie is uit dezelfde tijd. Twijnmeer is een empire landhuis met zuilenportiek. Zandvliet 7 is een aardig voorbeeld van een landelijk dorpscafé met in blokverband gepleisterde gevel.

Van de latere 19e eeuw zijn vele gave en mooie voorbeelden te zien. Het karakter ervan is bij de grotere huizen minder streekgebonden. Er wordt rijkelijk gebruik gemaakt van ornamentiek als omlijstingen van ramen en deuren, kuiven, sierankers en kroonlijsen. Voorbeelden zien we in de Rechterstraat, Clarissenstraat, Breukelse straat, Burgakker, Bosscheweg en de Stationsstraat. Opvallend is Bosscheweg 85, villa Catharina, in neobarokke stijl. Curieus zijn de twee hondenhokken van Clarissenstraat 37 die in aangepaste neostijl zijn ontworpen.
Bij een aantal panden zijn elementen als gietijzeren voetschrapers, hardstenen stoeppalen en sierhekwerk te vinden. Gave arbeiderswoningen uit de 19e eeuw worden steeds zeldzamer. We noemen hier Zandvliet 33-43, Breukelsestraat 115-123, Bosscheweg 37-43 en 61-63.

Woningbouw rond de eeuwwisseling is te zien in de Baroniestraat en het landelijke woonhuis Halse Barrier 30. Clarissenstraat 20 en Rechterstraat 55 zijn voorbeelden van jugendstil. Markt 16, restaurant "het Vergulde hert" en Stationsstraat 68 hebben meer art-deco kenmerken met baksteen versiering, glas-in-lood en opvallende detaillering van ramen en deuren. In de dertiger jaren wordt soms weer teruggrepen naar traditionele vormgeving zoals het raadhuis aan de Markt van 1936 met risalieten, kruiskozijnen en gebruikmaking van natuursteen. Arbeiderswoningen van tussen de wereldoorlogen rond het Stationsplein zijn merendeels bij de recente sanering gesloopt. Vermeldenswaard is nog de woningbouw, deels in houtbouw, onder andere aan de Leenhoflaan, Mgr. Wilmerstraat en Deken de Wijsstraat.

Landgoederen

In het verlengde van de landgoederen in Vught en Sint-Michielsgestel liggen er in Boxtel enige landgoederen aan de benedenloop van de Dommel en Esschestroom. In enkele gevallen betreffen voornamelijk boerderijgroepen in een parkachtige omgeving zoals de Halse Barrier, Wilhelminapark, Sparrenrijk, Zegenrode en Venrode. Sparrenrijk en Wilhelminapark hebben een strak geometrisch ruimtelijk patroon dat terug is te voeren op ontginningen van rond 1800. Bij de Halse Barrier is een aanleg in engelse landschapsstijl met fraai bomenbestand te zien. Seliswoude is een eenvoudig 19e eeuws landhuis met koetshuis omgeven door een boomrijke tuin waarin een eeuwenoude linde. Van Molenwijk resteert geen oorspronkelijke bebouwing, maar een park met oude bomen en vijver is nog imposant.
Den Eikenhorst bestaat uit een bebouwingsgroep met landhuis, portierswoning, bakhuis en schuur, de laatste twee gebouwtjes met opvallende spitsboogvensters. Er omheen is een park in landschappelijke stijl en diverse hoog opgaande bomen.
Monumentaal is het laatmiddeleeuwse kasteel Stapelen, dat rond het midden van de vorige eeuw in neogotische stijl is verbouwd. Erbij ligt een internaatsgebouw van het begin van deze eeuw en een 19e eeuwse boerderij. Het kasteel is omgracht en gelegen in een park in landschappelijke stijl met zwaar geboomte van eik, beuk en plataan van 3 tot 4 meter omtrek.

Kerkelijke gebouwen, gestichten en kapellen.

Op de kerkheuvel bleef de middeleeuwse kerk van Boxtel bewaard, een goed voorbeeld van Kempense gothiek. Met omliggende kerkhof, waarop vele oude grafmonumenten, pastorie en, zij het verwaarloosd, processiepark, is er

een opmerkelijk historisch belangwekkende situatie. Aansluitend aan de Clarissenstraat staat het N.H. kerkje van 1812 in neogotische vormgeving. De H. Hart kerk is een in 1901 gebouwde kruisbasiliek in neogotische stijl door architect C. Franssen. Ernaast ligt een kerkhof met enkele beeldhouwwerken van J. van Buul in tufsteen. Van jongere datum zijn de kerken van Gemonde en Lennisheuvel.
Beide zijn van de 20er jaren van deze eeuw met gotiserende vormgeving en klokketorens. Ze spelen een belangrijke rol in het nederzettingspatroon.
Boxtel heeft verscheidene kloosters en gestichten. In 1982 is het interessante voormalige kloostercomplex gesloopt van de Ursulinen. Het was gebouwd in 1853 met later uitbreidingen, waaronder een neogotische kapel van architect van Groenendael. (1906). In 1911 is een nieuwe Ursulinenklooster gebouwd aan de Baroniestraat eveneens door van Groenendael in fraaie jugendstil met kapel in neoromaanse vormgeving. Het opvallend witgeschilderd missiehuis St. Charles aan de Bosscheweg (Hal 4) met neogotische kapel is een voorbeeld van sobere congregatiebouw aan het einde van de vorige eeuw. Lindenlust aan de Bossche weg toont de karakteristieke baksteendecoratie van rond 1930, met klokketoren. Het complex De la Salle is ontstaan in diverse periode op de plaats van het vroegere landhuis Jachtrust van 1867, dat in de bebouwing is opgenomen. Van de latere 19e eeuw is de kapel in neogotische vormgeving.
In Gemonde is nog een voormalig neogotisch kloostergebouw van 1865, dat in architektuur verwant is aan de oudste fase van Duinendael.
In de periode voor en na de 2e wereldoorlog zijn in het kader van de mariadevotie verschillende kapellen gebouwd, veelal in traditionele vormgeving. De kapel van Luissel is gewijd aan St. Willibrordus. De Roond heeft een Mariakapel.
Een kleiner wegkapelletje staat in Sparrenrijk en weinig voorkomend is een straatkapel in de Prins Henrikstraat gewijd aan O.L. Vrouw van Fatima.

Openbare gebouwen.

Ondanks de oorlogsschade is het Stationsgebouw van 1863 met latere uitbreidingen nog gaaf te noemen. Het is een van de oudst bewaard gebleven stations in Brabant. Opmerkelijk zijn de gietijzeren klommen onder perronluifels met consoles en griffioenen. In de Stationsstraat staat het postkantoor in sobere baksteenbouw met invloeden van de "nieuwe kunst", uit het begin van deze eeuw. De R.K. Landbouwschool aan de Pastoor Erasstraat van 1914 heeft een opvallende baksteenversiering en tegeltableau. Eenvoudiger is het kleine schoolgebouw aan de St. Lambertusstraat van ca. 1910 dat door het wolfsdak een dorps karakter draagt.
Vergelijkbaar is het oudere verenigingsgebouw, Burgakker 5, van 1867.

Bedrijfsbebouwing

Mede door de gunstige ligging aan water- en landwegen heeft Boxtel al vroeg bedrijven en industrieën aangetrokken. Vooral in de nabijheid van de Dommel vinden we nog belangwekkende bebouwing van uiteenlopende bedrijfstakken waaronder textiel, sigarenmakerij, leerlooierij en brouwerij. Met de naoorlogse ontwikkeling en schaalvergroting in de industrie zijn vele gebouwen buiten bedrijf gesteld.
Aanvankelijk in aanleg zullen diverse fabrieken op water- of windkracht gedraaid hebben. Van de windmolens rest nog de achtkantige romp van de bovenkruier aan de St. Lambertusstraat van ca. 1850. Aan de Molenstraat bleef van de voormalige watermolen nog een bedrijfsgebouw en het molenhuis in chalêtstijl bewaard. Het huis is van 1901, het molengebouw met

rondboogramen is ouder. Minder herkenbaar is de voormalige maalderij "de Blauwe molen", eveneens met rondboogvensters in de huidige Wolburcht. Mgr. Bekkersstraat 16 is een zeldzaam wordend voorbeeld van een eenvoudig dorpsbedrijfsgebouw van rond het midden der vorige eeuw met een lang pannen wolfsdak. Het baksteenwerk is later bepleisterd. Na de oorlog is het woonhuis ingrijpend vernieuwd. Redelijk gaaf is de weverij aan de Dommeloever, Burgakker 16b, van 1869, een tweelaags gebouw met getoogde poortingang, lagere aanbouwen en een schoorsteenpijp van gebakken profielstenen. Complexer is de voormalige linnenweverij Prins Henrikstraat 9-13 met bebouwing onder andere van 1852, 1867, 1901 en 1928, de laatste met sheddak. Opvallend is het balkon met versierde consoles. Aan Zandvliet ligt de damastweverij met aan de straatzijde het markante bepleisterde 19e eeuwse woonhuis met fronton, en bedrijfsgebouwen vanaf het midden der vorige eeuw. Fraai gelegen aan de Dommeloever ligt bij de overgang van de Eindhovense weg de voormalige stoomwasserij van rond de eeuwwisseling. Het oorspronkelijke baksteenwerk is witgeverfd. Het tweelaags hoofdgebouw onder schilddak is opgebouwd uit vijf traveeën, middelrisaliet, pilasters en topgevel met oeil de boeuf.
Van dezelfde tijd is de bedrijfbebouwing aan de van Hornstraat 25, thans door gemeentewerken in gebruik, met aardig metselwerk in de voorgevels dat karakteristiek is voor veel bedrijfgebouwen uit die periode.

In 1983 is de leerlooierij gesloopt op de hoek F. Staelstraat-Kasteellaan, een zeldzaam voorbeeld van een woonhuis in combinatie met kleine bedrijfsruimte uit de 19e eeuw. Van Hornstraat 1 is, een overigens niet zo gaaf, brouwerijcomplex, gelegen aan het Smalwater van ca. 1900. In de Patoor Erasstraat staat de bekende sigarenfabriek van Elisabeth Bas, van het begin van deze eeuw, deels in nieuw- zakelijke stijl. In 1981 is de watertoren in de Ons Doelstraat gesloopt in Art deco stijl, bestaande uit een constructie van betonpijlers en parapludak.
Een paardenstal van rond de eeuwwisseling is te zien aan de Prins Bernhardstraat Deze heeft een eenbeukig houten gebint met telmerken, onder pannen zadeldak.
Moderner is de manege Essche Baan 25 van ca. 1930 met woonhuis en stallen gegroepeerd rond een binnenplaats.

Artefacten.

De kerkhoven met diverse monumenten zijn bij de kerkelijke bebouwing hierboven reeds genoemd. Verspreid over de gemeente is een viertal wegkruisen te vermelden: Aan de Kapelweg-hoek Molengraafweg staat een kruisbeeld van ca 1930 in 1982 grondig gerestaureerd. Uit dezelfde tijd is het kruisbeeld aan de Eindhovense weg-hoek Liempse weg onder houten afdakje en geschulpte windveren. Van ca 1945 is het wegkruis in Gemonde, St. Lambertusweg hoek Kerkeind en tenslotte tegenover Lennisheuvel nr. 93 een recent vervaardigd exemplaar. Tegen de St. Angelaschool aan de Baroniestraat is, vermoedelijk naar oud voorbeeld, in 1958 een kruisbeeld aangebracht.

Diverse entrees van villatuinen en landgoederen zijn getooid met hekpijlers en hekwerk. Genoemd kan bijvoorbeeld worden de curieuze bokken met vissenstaarten aan de Gestelse weg, Hal 6, de pijlers met vazen van de pastorie Duinendaal 2 en de voormalige villa Rechterstraat 1, de inrijpoorten van Beukenhorst en Sparrenrijk en de hardstenen sokkels van het voormalig park Molenwijk aan de Leenhoflaan.

Hardstenen stoepen, stoeppalen soms met sierkettingen en voetschrapers zijn te vinden in het centrum vooral in de Stationsstraat en Clarissenstraat.
Opmerkelijk is de hardstenen grenspaal tussen St. Michielsgestel en Boxtel in Gemonde nabij de kerk van 1879. Een zeldzaam voorbeeld van een vooroorlogse gierpomp is te zien bij de boerderij Tongeren 17.
Verder noemen we nog de bestrating van Mijlstraat met de oude type klinkers en randen van keien, die na de oorlog overal in snel tempo is verdwenen.

Groenelementen

Het centrum heeft enerzijds een stenig en wat stedelijk karakter, met name rond de Markt en Rechterstraat, anderzijds is Boxtel door de vele tuinen zeker niet groenarm te noemen. Vooral langs de Dommel zijn vele tuinen en bomen, zoals in de Clarissenstraat waar langgerekte tuinkavels aan de beek grenzen en een wat landelijk karakter vertonen met moestuinen en fruitbomen. Groenconcentraties zien we achter de R.K. pastorie Duinendaal, rond de kerkheuvel en rond de andere kerken, kerkhoven en kloostergebouwen. Verspreide tuinen van enige omvang zijn vooral bij de grotere huizen en villa's te zien zoals bij Clarissenstraat 20, Molenstraat 114 en Rechterstraat 55. In Gemonde en Lennisheuvel waar het dorpskarakter meer overheerst vinden we dezelfde afwisseling van grotere en kleinere tuinen terug. Enkele uitgaande wegen als de Bossche weg en Eindhovense weg hebben straatbeplanting.
De erfbeplanting bij de boerderijen is vrijwel overal sterk verarmd. Lindebomen voor de huizen, walnoten achter op het erf en oude beukhagen zijn hier en daar nog aanwezig bijvoorbeeld in de Koppenhoefsestraat, Munsel en Tongeren.
In het zuidelijk deel van de gemeente grenzen de boerderijen aan bospercelen zoals bij Kinderbos waardoor een apart karakter ontstaat. Opvallend is het erf van Eindhovenseweg 47, boerderij de Oorsprong met oude tamme kastanjes, lindes en paardekastanjes. Rijk bedeeld zijn de boerderijerven die in parkachtige ontginningsgebieden liggen zoals Sparrenrijk en Wilhelminapark. Vooral de erven van Wilhelminapark hebben een bijzonder fraaie lindebeplanting van ca 200 jarige bomen. Opmerkelijk bomenbestanden, veelal in parkaanleg zijn te zien in de verschillende landgoederen of voormalige buitens als Stapelen, Twijnmeer, Halse Barrier, Molenwijk, Venrode, Zegenrode, Eikenhorst en Sliswoude. Een eeuwenoude linde is nog te vermelden bij huize Venrode aan de Bossche weg.